

ու կը պղտորէ ցաւալիօրէն Անթիլիաս-էջմիածին երկու Աթոռներուն յարարե-րութիւնները, կը դրէ Սրբազանը. «Մէկ եկեղեցիմ» մէկ գերագոյն իշխանութիւն միայն կրնայ ունենալ: Ուսկից կը հե-տեցնէ թէ երկու հաւասարազօր Ա-թոռներու գոյութիւնը հակասութիւն մըն է:

Պատրիարք Հայրը կը բանաձեւէ ըս-կըզբունք մը որ իրաւամբ կը գլէ ու կ'անցնի պարզ եկեղեցական կարգապա-հութեան ոլորտը, ու դաւանանքի սահ-մանները կը կոխէ հարադատ քրիստո-նեայի մը համար՝ որ կառչած է Աւե-տարանի ամբողջութեան: Միասնակա-նութիւնը որ յիշեալ սկզբունքով կը դա-

ւանինք, անհաշտ չէ սակայն տեղական ազգային եկեղեցիներու ինքնօրինութեան հետ, պայմանաւ՝ յարգուի նուիրապե-տական աստուածադիր դասակարգումը:

Մեզի կը թուի թէ՝ աւետարանական այս դերադոյն լոյսին ճառագայթումով, Պատրիարք Հօր արդարօրէն աւաղած խոցուածքները կրնան սպիանալ ու բուժ-ուիլ միանգամ ընդ միշտ, Հայաստա-նեայց եկեղեցւոյ միասնականութեան ստորնթերձ՝ ապահովելով Հայ ժողովուր-դին միասնականութիւնն ալ, որ մերօր-եայ Հայութեան համար աւագ կարեւո-րութիւն ունի: Ինչ որ սրտանց կը մաղ-թենք:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

ԳՐԱՆԻ ՄԸ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

ԳՐՈՒԱԾ Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆԵ

L'ART DECORATIF DE L'ARME-
NIE MEDIEVALE: Քառածալ, լաթակազմ, էջ 62 եւ քաղմաթիւ մե-ծադիր նկարներ, ումմֆ գումաւոր:

Հայ գեղարուեստական զարդարուես-տի նուիրուած այս հատորը իրա-պէս ներկայանալի է իր նկարներով եւ տպագրութեամբ: Մեր սքանչելի միջ-նադարեան արուեստին մասին այսպիսի հատորներ օտար լեզուով (Ֆրանսերէն, անգլիերէն, իտալերէն, ռուսերէն, գեր-մաներէն) շատ խոշոր պակաս մըն է որ կը լեցնեն: Բնական է, ընտրովի կա-տարուած հայկական արձանատի հարա-զատ նմոյշներն են, որոնք հոս ներկա-յացուած են եւ այլուր ալ պէտք է որ ներկայացուին: Նոյն ատեն ուրախ ենք որ դործը Ֆրանսերէն հրատարակուած է, անշուշտ յուսալով որ աւելի շատ օտար-ներու մէջ տարածուի:

Աշխատութեան ներածականը ներ-կայացուած է Ն. Ստեփանեանի ստորա-

դրութեամբ որ ինքզինքը «գեղարուես-տի քննադատ» կը ներկայացնէ: Գործին նկարները ընտրած է Ա. Չաքմազեան, իսկ լուսանկարիչները՝ թէ՛ դունաւորի եւ թէ՛ սեւ-ճերմակի, օտարներ են (Վ. Մօնին եւ Ա. Ալեքսանտրով): Ստեփան-եան պարտ ու պատշաճ շնորհակալու-թիւն կը յայտնէ Հայ արուեստի մասին հմուտ՝ մեռած կամ ողջ հեղինակներու, որոնց հեղինակութեան եւ աջակցու-թեանց պարտական է այս գործին պա-տրաստութիւնը: Ձի մոռնար յիշել եւ Ռ. Դրամբեանն ու Ս. Մնացականեանը՝ որոնք վերջնական քննողները կ'ըլլան դործին: «Մեծ դիտնականներու» շար-քին սակայն Ադոնցը չէ յիշուած, հա-կառակ որ ներածականին առաջին խո-շոր մէջընթացը Ադոնցն է:

Ներածականին մէջ ոչ միայն աճա-պարանք մը կայ մեր արուեստին վրայ՝ դրացի օտար արուեստներու ազդեցու-թիւնը տեսնելու, այլ նոյնիսկ բաներ՝ որոնք հեղինակը եւ իր խորհրդատու-

ները լաւ դիտնալու էին, սխալ ներկա-յացուած են: Օրինակ էջ 8 կ'ըսուի. «Մեր թուականէն առաջ իններորդ դա-րուն, Հայաստան ՆՈՒԱՃՈՒԵՑԱՒ Ու-րարտական ՀՁՐ պետութենէն: Ուրար-տացիները Հայաստանի մէջ թողուցին մեծ թիւ մը յուշարձաններու... Հայերը օգտուեցան Ուրարտացիներու իրազօր-ծումներէն շինարարութեան արուեստին մէջ...» եւայլն: Իբր թէ Ուրարտացի-ները Հայերէն տարբեր, եկուոր, ժողո-վուրդ մըն էին: Ինչպէս ժողովուրդ մը կրնայ ինքզինքը նուաճել...:

Անկատար եւ հարեւանցի է Հայկա-կան Հին փայտափորագրութեան մասին տեսութիւնը: Ծանօթ խնկամաններուն թէ՛ ծագման եւ թէ՛ թուականին մասին տրուած տեղեկութիւններ անճիշդ են: Պատկերագրութիւնը իր շարադրութեամբ հայկական չէ եւ ոչ ալ խնկամանները է. դարէն վերջի գործ, հաւանաբար Միջագետք շինուած: Պատկերագրու-թիւնը Մոզէիի աւետարանի մանրանը-կարչութեան հետ համեմատելը «գեղ-արուեստի քննադատ» էջը յուսացուի: Հայերը պղինձի կամ անագապղինձի վը-րայ թափու պատկերագրութիւն չեն մշակած, այլ փորագրուած հասած է մեզի: Արծաթի եւ ոսկիի վրայ ուրու-կէն կատարած են այդ մետաղներէ թի-թեղներու վրայ: (Յուսանք եւրոպական թանգարաններու փորձադէտները, որոնք ծանօթ են այս բուրվառներուն, նե-րածականին այս մասը չեն կարդար, կամ կարդալէ վերջ բարի կ'ըլլամ մեր յաւակնոտութիւնը մեր տգիտութեամբ վերագրելու): Եթէ այս բուրվառներէն քանի մը հատ գտնուած են Անիի աւե-րակներուն մէջ, անոր համար է որ ա-ւարառու հորդանները չէին կրնար գը-ծածել զանոնք:

Մենք հաստատ կը մնանք մեր այն քանիցս կրկնած կարծիքին վրայ, որ Հայ արուեստի նկարագրութիւնները պէտք է միայն եւ միայն ծանօթութիւն պարու-նակեն հրատարակուած նկարներուն մա-սին, եւ պէտք է հրաժարին ներածական գրելու ցանկութենէն:

ԲԱՆՐԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՔԻւ 10: Մեծ ութածալ, լաթակազմ, էջ 492: Երե-ւան, 1971:

Խորհրդային Հայաստանի լաւագոյն, մնայուն արժէքով պարբերականին այս թիւ 10րդը թէեւ չունի նախորդ քանի մը թիւերուն ճոխութիւնը, այսուհան-դերձ լաւագոյն հայագիտական պարբե-րականն է, որեւէ լեզուով հրատարակ-ուած ուրիշ հանդէսներէն՝ Խորհրդային Հայաստանի կամ Սփիւռքի մէջ: Անու-րանալիօրէն գիտական լրջութեամբ եւ ըմբռնումով այս հրատարակութիւնը ցաւալիօրէն չ'երեւար աւելի յաճախ կամ աւելի ստուարաէջ: Վստահօրէն ատոր պատճառը հրատարակելի կարեւոր նիւ-թերուն պակասըն է:

Առաջին յօդուածը վաստակաւոր Սեն Արեւշատեանի գրէն է, նորիւրուած «Պլատոնի երկերի Հայերէն թարգմա-նութեան ժամանակը» նիւթին: Յօդուա-ծին սկիզբէն իսկ Արեւշատեան չ'ընդու-նիր Մանանդեանի առաջարկած «յունա-րան դպրոցի... ժամանակագրական շըր-ջանակները», զանոնք «խիստ վիճելի» գտնելով եւ իր աշխատութեան «հիմք» կ'ընդունի «Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի առաջարկած ճիշտ ժամանակագրական եզրը» (էջ 8):

Ինչպէս ծանօթ է, Պլատոնի երկերէն Հայերէն թարգմանութեան միակ ձեռա-դրը Վենետիկի Միսիթարեան հաւաքա-ծոյին մէջ կը գտնուի: Արեւշատեան նկատի ունենալով իրմէ առաջ ըսուած-ները, թարգմանութեան ժամանակին մասին կը խորանայ նիւթին մէջ վեր-ջապէս եզրակացնելով որ Պլատոնի եր-կերուն «թարգմանութիւնը յունարան դպրոցի Չ. դարու կարեւորագոյն նուա-ճումներէց մէկն է»:

Երկրորդ յօդուածը Հէնրիկ Յովհան-նիսեանի գրէն՝ նուիրուած է «Ողբեր-գութեան որպէս գրական տեսակի ըմ-բռնումը Դիոնիսիոս Թրակացու հայ մեկնութիւններում», Կիմ Մուրադեան կը ստորագրէ «Մրադրութիւններ Բար-սեղ Կեսարացու վեցօրեայում»: Այս կարեւոր գործին միակ եւ սխալաշատ

հրատարակութիւնը կատարուեցաւ Վենետիկ, Ս. Ղազար 1830ին, որուն հրատարակիչը Հայր Արսէն Բագրատունին ինքն իսկ կը դանդաղ իր հրատարակութեան համար դորձածած «ոչ հին եւ ոչ ընտիր գրչութիւն»ին մասին: Իցիւ թէ Բարսեղ Կեսարացու այս գլուխ դործոցը որ հայերէնի անսպառ մեծարժէք գանձարան մըն է՝ դարձեալ հրատարակուէր գիտական կերպով:

Շահեկան աշխատութիւն է Արմինէ Քիւրճեանի «Գրիգոր Նարեկացու Գանձերն ու Գանձարանները սկզբնաւորումը»:

Խոսքով Թորոսեան կը գրէ «Դատարանի կառուցուածքը միջնադարեան Հայաստանում» նիւթի մասին: Տուեալ սակաւթիւ փաստերը ցոյց կու տան որ հին Հայոց դատարանը կազմուած էր դատաւորէ մը եւ երգուեալներէ, որոնք փորձ եւ իմաստուն քահանաներ եւ վարդապետներ կրնային ըլլալ եւ տանուէրէ մը, այսինքն զիւլին զլիսաւորէն: Դատաւորները բարձրաստիճան եկեղեցական կամ աշխարհական անձեր կը ընային ըլլալ: Թորոսեան Հ. Կարստի հակառակ՝ կ'ընդունի որ «դատաւորներ էին թագաւորը, կաթողիկոսը, իշխանը, եպիսկոպոսը» (էջ 75): Կաթողիկոս դատաւորի չեմ հանդիմանում մեր պատմութեան մէջ: Այս բարձր դատաւորներէն զատ կային նաեւ ստորին դատարաններ, ուր դատաւոր էին քահանաներ եւ պաշտօնեաներ: Թորոսեան խօսելէ վերջ դատական պաշտօնէութեան ստացած վարձատրութեանց մասին, դժբախտաբար մեր հետաքրքրութիւնը բոլորովին չի զոհացներ այս աշխատութեան յօդուածով: Չայն կ'աւարտենք առանց գիտնալու թէ Հայոց հին դատարանը ունէ՞ր գիւան, վճռադիրք, արձանագրութիւն, վճռաբեկ ատեան եւ գերազոյժ ատեան:

Լեւոն Խաչերեան որ մեզի տուած է «Եսայի Նէսեյի Վերլուծութիւն Քերականութեան» մէջ ընտիր աշխատութիւններ (1966, Երեւան), հոս մեզի կու տայ հետաքրքրական աշխատութիւն մը «Միջնադարի հայ մատենագիտութեան միջանի հարցերի շուրջ», ուր կը քննէ

«լայն», «նուր», «արտաքին», «սուր» եւ «վարդապետական» դրբերու ինչ ըլլալը: Գնահատելի աշխատանք է: Ան իւրաքանչիւրի մասին կը խօսի զատ զատ: Երբ կը կարդայի «Արտաքին դրբեանք» գլուխը, յիշեցի Անանիա Շիրաւկացին՝ որ յաճախ կը յիշէ «արտաքինք», «արտաքնոց» եւայլն ըսածները, որոնք անտարակոյս դրբերու միջոցաւ միայն իրեն մատչելի կրնային ըլլալ, եւ որոնց կը հակադրէ «յաստուածային բան», «յաստուածային գիրն»։ Ինչ ըսել կ'ուզէ մեր մեծ հնագիտական գիտնականը:

Փայլակ Անթարեան կը գրէ «Տօնապատճառ Ժողովածու»ի մասին: Ասոր կը յաջորդէ Ն. Թահմիզեանի «Հիմնական դրոյթներ խաղաղութեան արուեստի վերաբերեալ»:

Աստղիկ Գէորգեան կը ներկայացնէ «Սարգիս Ծաղկող (ԺԳ. դ.)»: Նիւթը երեւանի Մատենադարանին թիւ 3033ն է, որուն, ըստ արուեստարան Լ. Ա. Դուրնովսին, աւետարանի խորանները «խիստ հեռացել են ԺԲ. դարի երկրորդ կէսի ձեռագրի կոթողայնութիւնից եւ կատարման լայնութիւնից (էջ 151): Վա՛յ սարսափելի... ուրեմն «ձեռագրի կոթողայնութիւն» ալ կայ եղբ... իսկ «կատարման լայնութիւն» ալ կայ եղբ մեր խորանարուեստին մէջ... Տէր իմ... այս որքան քիչ բան գիտենք եղբ մեր արուեստին մասին...:

Աստղիկ Գէորգեան կը խորհի որ Երեւանի Մատենադարանին թիւ 3033 դրուած 1251ին Հռոմկալայ «զանարժան» ի դրչաց Սարգիս սարկաւազէ, ծաղկուած է նոյնինքն գրիչ Սարգիս սարկաւազէ: Ան կը գրէ. «Շատ հաւանական է, որ հենց Սարգիսն էլ նկարագրուել է»: Թէ ինչու «հաւանական է», մեզի կը տրուին քանի մը պատճառներ, որոնց մասին մէկիկ մէկիկ կ'արժէ խօսել: Նախ կ'ըսուի որ «Յայտնի է, որ ծաղկողները յաճախ իրենց անուանում էին պարզապէս գրիչ» (էջ 154): Արդարեւ մեր ծաղկողներուն եթէ ոչ բոլորը գրիչ մեծամասնութիւնը եղած են քիչ կամ շատ գրիչներ եւ ինքզինքնին կամ շատ գրիչներ չունին: Սակայն ՆԱԽ անոնց

ծաղկող ըլլալը պէտք է գիտնանք, որ երբ անոնք ինքզինքնին գրիչ կոչեն, մենք չարունակենք զանոնք ծաղկող ալ նկատել: Բոլոր գրիչները ծաղկող չեն եղած որպէսզի առ հասարակ ինքզինքը գրիչ կոչող մը ծաղկող ալ նկատենք: Ծաղկող գրիչ մը կամ ինքզինքը (եւ կամ թէ ուրիշ մը) ներկայացուցած պէտք է ըլլայ իր ծաղկող, որպէսզի գրիչ կոչուելն վերջ իսկ զինքը ծաղկող նկատենք: Սարգիս սարկաւազ մեզի ներկայացուած է իր կողմէն իբր գրիչ լոկ, այդպէս ալ յիշուելով:

Յետոյ յառաջ կը բերուի իբր նոյն ոճով ծաղկուած վենետիկի Միխայիլ Թարեանց թիւ 1657, 440 Մաշտոցի հատկոտոր ձեռագիրը: Չարագրի, ծաղկուածի նմանութիւնը, կամ անոնց վրայ դորձածուած որոշ գոյներ երբեք ապացոյց չեն նոյն վրձինի հեղինակութիւն ըլլալու: Կարող ենք ամբողջ ձեռագիրներ ցոյց տալ՝ որոնք օրինակուած են իրարմէ, որոնք սակայն տարբեր ծաղկողի դործեր են: Նման «ապացոյց» առաւելն կարելի է դորձածել երբ արդէն զօրաւոր փաստեր դոյութիւն ունին, բայց երբեք հիմք չեն:

Վենետիկի Միխայիլ Թարեանց վերոյիշեալ հատկոտոր Մաշտոցը 1248ին գրուած «ի հռչակաւոր ուխտս, որ կոչի Չառնուկ» եւ կը խնդրուի յիշել «զնորակերտ գրիչս Սարգիս» (էջ 155): Աստղիկ Գէորգեան կ'ուզէ այս երկու Սարգիս գրիչները նոյնացնել: Պարզ է համոզուել երկու գրիչներ իրենց միայն անունին պատճառաւ չէ կարելի նոյնացնել, երբ անոնցմէ մին իր գրչութիւնը երկաթազրով կը կատարէ, իսկ միւսը՝ բոլորզրով: Մին կը գտնուի Հռոմկալայ, իսկ միւսը Չառնուկի ուխտը (տեղը անյայտ): Ո՞վ հաստատած է թէ Չառնուկ կը գտնուի Մալաթիոյ չրճակաբէ, ինչպէս ինքնին բան մը չի նշանակեր, ինչպէս իրան մը չի նշանակեր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Մելիտիքեցիի Հռոմկալայ գրչութիւնը (ուր կը պաշտօնավարէր):

Այսպէս առանց դոյզն իսկ ապացոյցի (արուածները իբր այդ դժբախտաբար որեւէ լրջութիւն չունին) վատնը

ւած աշխատանք է գրիչ մը կամ գրիչներ ծաղկող հռչակելը:

Յաջորդ յօդուածը ուսերէն է Մատենադարանի թիւ 7691 արծաթ կազմի մասին:

Իրինա Դրամբեանի ստորագրութեամբ կ'երեւայ «Յակոբ Զուղայեցու մանրանկարների պատկերադրութիւնը»: Յակոբ Զուղայեցիի հոս յիշեալ ութը դործերուն վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ Աւետարան մը՝ որ Անգլիա աճուրդի մէջ ծախուեցաւ 1972ին եւ իմ հաւաքածոյիս թիւ 37 Աստուածաշունչը:

Շահեկան է պատկերագրութեան մասին ըսուածները: Մենք ալ երբ Խիզանի դպրոցին մասին մեր գրեթէ պատրաստ մանաւանդ չարք մը անօրինակ պատկերներու եւ մասնաւորաբար Վերջին Դատարանին հետ կապ ունեցող պատկերագրութեանց վերաբերմամբ: Հաւաքածոյիս նոր մաս կազմած 24 բոլորէջեան շատ ընտիր մանրանկարներով աւետարան մը, ԺԴ. դարու առաջին կէսին ունի վերջին Դատարանի չորս բոլորէջեան տեսարաններ, խիզանցի մանրանկարիչէ, մեծ վարպետութեամբ դրծուած:

Գոհունակութեամբ նկատեցինք որ Իրինա Դրամբեան աւելի զուսպ եւ լըրջախոհ է Յակոբ Զուղայեցիի «տաղանթին» մասին եւ չի հետեւի Դուրնովսի եւ Ռուբէն Դրամբեանի սանձաձակ զնահատութեան սովորականէն ոչ բարձր Յակոբ Զուղայեցի մանրանկարչին մասին:

Էլէնորէ Յարութիւնեան կը գրէ «Ղուկաս Լոուցին եւ նրա Գարգազեր»-ը ին մասին:

Յակոբ Փափաղեան կը մշակէ իր նախնադած նիւթերէն մին «Վանական կալուածների սեփականատիրական իրաւունքի մի քանի առանձնաշատկութիւններ (ԺԵ-ԺԸ. դարերուն)»: Կը խօսի «Վակֆ»ի մասին, եւ աւելի կը ծանրանայ իջմիծիւրայ կալուածներուն վրայ:

Հայկ Ամալեան կը գրէ «Երեմիա Մեղրեցու Բաւարանը հայ բանասիրութեան մէջ»: Աստուր Մնացականեան

«Բնադրեր» բաժնին մէջ կը ստորագրէ Վարդան Անեցիին եւ Նրա Ներքողը: Մնացականեան խօսելով Վարդան Անեցու ժամանակին մասին, կը ջանայ զայն ժամանակակից ընել Պարոն Յովհաննէս Երզնկացիի, զայն նահատակելով 1279ին, հետեւելով Հ. Ալիշանի «Յուշիկը»ին: Մենք մանրամասն քննութեամբ մեր ճշգրիտ եւ Եկեղեցաց զաւառ» գործին (Ս. Ղազար, 1953) մէջ ցոյց տուած ենք որ սխալ է այդ թուականը եւ Պարոն Յովհաննէս իր հօր Սարգիս Արքեպիսկոպոսի հետ նահատակուած է 1276ին (էջ 131-134): Չեմ գիտեր թէ ուրիշ հետեւեցնելով Հ. Ալիշանի կ'ընէ թէ զայս անձս 30 տարի գովութեամբ կը յիշուի: Խօսքը Սարգիս Արք.ի համար է եւ ո'չ թէ Յովհաննէս Պարոնին, որուն մասին վկայութիւնները 1286էն կը սկսին եւ 1276ին անոր նահատակութեամբ կը վերջանան: Ուրեմն Վարդան Անեցիին ոչ թէ «1279 թուականից առաջ ապրած» (էջ 264) պէտք է նշանակել, այլ 1276էն առաջ: Մնացականեան ամբողջութեամբ կը հրատարակէ Վարդան Անեցու ներքողը:

Եղվարդ Բագրատարեան կը հրատարակէ «Յովհաննէս Երզնկացու Թուղթը Եկեղեցաց զաւառի իշխանին»: Բագրատարեան, որ ուրիշ առթիւ ալ գրած է այս մասին, կը խորհի որ Եկեղեցաց զաւառին մէջ այդ ատեն կար հայկական կիսանկախ իշխանութիւն, եւայլն: Մենք ալ այդ առթիւ պիտի գրենք այս կարծիքին մասին, որով հոս աւելորդ կը սեպեմ ծանրանալ:

Յասմիկ Սահակեան ստորագրած է «Մարտիրոս Խարասարցու տաղերը» յոդուածը:

«Մատենադարան» մասին մէջ առաջին յոդուածը կը ստորագրէ Ռօպէր Կիւլպէնկեան, մեզի տալով «ԺԾ. դարու Զեռագրի մը պատմութիւնը»: Զեռագիրը Աւետարան մըն է Սաղէմի թիւ 2583, 1443ին Վարդապետ վանք գործած Ձաքարէն գրչէն, որուն մէջ փորթուկիներէն յիշատակագրութիւն մը կայ Մէսոպոտամիայի ստորագրութեամբ: Կիւլպէնկեան մեզի կու տայ գրութեան

Թարգմանութեան հետ անոր պարունակութեան հետ կապ ունեցող ծանօթութիւններ: Այս Աւետարանը 1549ին Օրմուզէն (Պարսից ծով) փորթուկի գրերէն գործած: 1558ին Աւետարանը կը յանձնուի հայագրի Յովհաննէս անուն վարդապետի մը, որ յիշատակարան մըն ալ թողուցած է, որուն արտագրութիւնը սակայն տրուած լուսանկարներէն տարբերութիւններ ունի եւ հաւատարմ չէ: Բնագրին «հարկեաց»ը օրինակ արտագրուել է «հարգեաց» եւայլն:

Կարապետ Սուքիասեան ունի «Միմէոն Ապարանցուն պատկանած ձեռագրերը»:

Արտաշէս Մաթէվոսեան ունի «Գրիշ Յովհաննէս Սանդղկավանցի (Մոզնու Աւետարանը)»:

Նախ ինծի զարմանք եւ ցաւ կը պատճառէ որ լաւ ծանօթ եւ հայերէնասէր Արտաշէսը հարկ տեսեր է «Քեմատիկական», «գարդաժոտիկներ», «մոտիկներ», «կոնկրետ» եւլն. խժալուր եւ անհարազատ բառեր դործածել, այլպէս իր մաքուր հայերէնը խաթարելով:

Էջ 382 յայտնի չէ թէ Երուսաղէմի թիւ 1924ին յիշատակարանին բառը Մաթէվոսեան ճշտ աղոտք» թէ ճշտ աղոտք» կը կարդայ:

Գալով Յովհաննէս Սանդղկավանցու նոյնացումը «Մոզնու» կոչուած Աւետարանի գրչին եւ ծաղկողին հետ, ըստ իս շատ ջուր կը վերցնէ: Մաթէվոսեան շատ անգամ սխալ կ'ընէ «ապացոյց» կարծելով «հաւաստումներ»ը Դուրնովայի, Իգմայիլովայի եւայլն, որոնք դժբախտաբար հաստատուած են որ սխալաշատ են: Մաթէվոսեանի «գրչագրական» համեմատութիւնները, որոնք լաւագոյն կուտանք պիտի ըլլային իր թէգիտ համար, դժբախտաբար չեն խորացում եւ տրուած արտահանութիւնները շատ աւելորդ եւ անգոհացուցիչ են: Այս պակասը մեծապէս նկատելի է Բաճրեքի բոլոր արտահանութեանց մէջ:

Օնիկ Եգանեան կը ստորագրէ «Արտաղի Թաղէոս Առաքելի վանքի Զեռագրերի հաւաքածուն»:

Այս թիւով կը սկսի Գիւրտեան Զեռագրաց Հաւաքածոյի համառօտ ցուցակը: 20 ձեռագիրներ ներկայացուած են, որոնցմէ 13ը աւետարաններ:

«Բանաքննութիւն» մասին միակ յոդուածը Դէորդ Արքարեանի «Դարձեալ Սերէոսի մասին» երկար աշխատութիւնը առիթ առնելով վերնոյնի Միթարեան հմուտ Արարհայր Պօղոս Վրդ. Անանեանի այդ նիւթի մասին գրածները: Եւ Բ. մասով ալ պատասխան «Խոսքով Թորոսեանի Գրախօսական»ին: Դատելով Դէորդ Արքարեանի այսուհանդերձ զուտ պատասխանէն, Թորոսեանի գրախօսականը կրնար աւելի նուազ անշան կէտեր պարունակել: Արքարեան Բաճրեքի սուղ էջերէն մօտաւորապէս 30 էջ ըստիպուել է դրաւել:

Տեղեկատուութեան բաժինով կը փակուի այս հատորը:

Մաղթենք յաջորդ հատորները չուշանան եւ աւելի ստուար ու ճոխ հրատարակուին: Կարելոյ է հրատարակուած լուսանկարներուն աւելի ընդունելի արտատպութիւնը: Բաճրեքի այս թիւը զարմանալիօրէն ունի աւելի վերապահներ, եւ կարիք կայ աւելի ուշադիր սրբագրութեան փորձերու:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՆԵԼԻՅԻ «ՄԵՆԿՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆՆԵՐ» Աշխատաթիւքիւմ Լ. Գ. Խաչերեանի: Լաքալագմ, մեծ ուրածալ, էջ 180, Երեւան, 1972:

Լ. Խաչերեան իր սովորական խղճմտութեամբ ընտիր դործ մը կը տրամադրէ մեզի: Խաչերեան, որ ինքզինքը նուիրած կ'երեւի մեր հին մատենագրութեան քերականական ուսումնասիրութեանց, Եսայի Նեցիկի «Վերլուծութիւն Քերականութեան» (1966) իր մեծարժէք գործէն վերջ մեզի կու տայ ներկայ կարեւոր աշխատութիւնը: Ան 17 հայ կարեւոր աշխատութիւնը, ձեռագիրներու գիտական համեմատութեամբ հրապարակ կը հանէ իր այս նոր աշխատութիւնը, զայն մատչելի ընելով ձեռագրական հաւաքածոներու անմատչելիութենէն:

Նախ իր «Առաջարկ»ով կը խօսի Վարդան Արեւելցու մասին: Այս Վարդանը որ կոչուած է նաեւ «Աղուանից», «Գանձակեցի», «Մեծ Վարդան», «Վարդան Պատմիչ», չիթթուած է Բարձր բերդցիի հետ: Յաւալիօրէն, ինչպէս շատ մը ուրիշ մատենագիր հայերու, իր մասին ալ մեր ծանօթութիւնը քիչ է: Խաչերեան ալ բան մը չ'աւելցնէր մեր այդ քիչին վրայ: Գիտենք որ մեռած է 1271ին: Զեմ գիտեր ինչու Խաչերեան չի յիշեր Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացիին, որ նոյնպէս նշանաւոր քերականագէտ եւ զաւառ, աշակերտեցաւ անյայտ ատեն մը Վարդան Արեւելցուն: Պլուզ կը գրէ. «Ես նուազ Յովհաննէս Երզնկացիի, աշակերտ հոգեւոր հօրն եւ սուրբ վարդապետին Վարդանայ» (Հ. Ալիշան, Յուշիկ, Բ. հտ., էջ 415: Նաեւ իմ Երիզա եւ Եկեղեցաց Գաւառ, Ա. հտ., էջ 177): Տարակոյս չունիմ որ այս Վարդան վարդապետը Արեւելցին իսկ է:

Խաչերեան ձեռնհասօրէն կը ներկայացնէ վերլուծմամբ Վարդան Արեւելցու «Մեկնութիւն Քերականի»ն, որ իրապէս կ'արժէ կարդալ: Վարդան Արեւելցի իր գական իրաւանց քաջ պաշտպան եւ զանոնք այրերու համահաւասար իրաւունքներով կը ջատագովէ. իբր թէ «Յորահասակ իմաստուններու» բերնով, «թէ որպէս ամենայնիւ հաւասարորդ եւ կարեկից (զէշ պաշէն) են ի պէտս աշխարհիս, նոյնպէս եւ այսու ալ պարտ է պատուակից լինել եւ հարցն անուամբն պճնի» (էջ 27 եւ 106), այսինքն թէ իրական սեռն ալ իրաւունք ունի հօրեանական մականուամբ յիշուելու: Ասիկա արդարեւ աննախընթաց ազատամտութիւն է Ժ. Գ. դարուն մանաւանդ արեւելքի մէջ:

73 էջով կը սկսի «Յաղագս Մեկնութեան Քերականի» գիտական հրատարակութիւնը:

Խաչերեանի երախտապարտ ենք մատենագրական նշանաւոր այլ անտիպ, գրեթէ մոռցուած, դործ մը այսպէս հրապարակ հանելով կորուստէ փրկելուն համար: Իցիւ թէ չուշանար Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացու «Մեկնութիւն

Քերականին» եւ ասոր նմանութեամբ Յովհաննէս Ծործորեցի երդնկացւոյն դործերուն հրատարակութիւնը: Վաստակաւոր հեղինակը 1972ին Երեւանի գտնուելուս՝ ինծի մեծ ուրախութիւն պատճառեց հաւատարմութիւնը որ արդէն ասոր աշխատութիւնը աւարտելու վրայ է: Մաղթենք որ լոյս տեսնելը չ'ուշանար:

* * *

ՀԱՅ ՀԱՄԱՐԱՐԱՐԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐԱՐԱՐԱՌԸ: Գրեց Հ. Ս. Անասեան: Փառածալ, քղապագով, էջ 100, էջմիածին, 1972:

Անասեանին անունն իսկ կը բաւէ մեզի՝ հաստատելու համար որ արժէքաւոր, խղճամիտ եւ խնամեալ աշխատութիւն մըն է ունեցածնիս: Արտատրուած «Էջմիածին» մամուլէն, այսպէս առանձին մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ աշխատութիւնը:

Համարաբառ կը նշանակէ համաձայնութիւն, համընթացութիւն երկու բնազդներու մէջ, օրինակ չորս աւետարաններուն մէջ: Համարաբառը կը դառնայ ընդհանրապէս չորս աւետարաններու ձեւադրաց ստորին լուսանցքներուն վրայ: Անասեան կ'աւելցնէ որ համարաբառը դոյութիւն ունեցած է «մեր թուականութեան առաջին դարերը» (էջ 2):

Անասեան իր ուսումնասիրութիւնը բաժնած է երեք մասերու, որոնցմէ առաջինը «Մուրթերական համարաբառները»: Հոս, վաստակաւոր Անասեան քայլ առ քայլ կու տայ մատենա-պատմադրական մասը, սկսելով Տճարիանոսէ, որ համարաբառի առաջին փորձողը եղած է: Տարիանոսէ վերջ՝ Ամոն Աղեքսանդրացին կազմեց չորս աւետարաններու համարաբառը, որուն մասին միակ տեղեկութիւնը կը պարտինք Եւսեբիոս Կեսարացու գրած մէկ նամակին առ Կարպիանոս: Ամոնէ վերջ Եւսեբիոսի համարաբառը թարգմանուեցաւ Կարպիանոսի նամակով եւ տեղ դրաւ մեր աւետարաններուն սկիզբը, երկու խորան նամակին եւ տասը խորան կանոններուն: Եւսեբիոս առնելով Ամոնի համարաբառն ունի բնադրական մէջբերումները՝ անոնց տուաւ թուահամարներ, ինչպէս որ այժմ կը գտնենք աւետարաններուն կանոնները, որոնք ունին այս կանոնախորանները՝ կ'անդրադառնայ Մլեքի Աւետարանին, որուն համար կ'աւելցնէ «902 թուականից» (էջ 13), ստորին լուսանցքին մէջ աւելցնելով «Այս ձեւադրի ղերչութեան թուականի մասին կարծիքները տարբերուած են: Վերջին անգամ ձանաչեան եկաւ այն եղբայրացութեան, որ նա գրուած է Թ. դարի կէսից յետոյ» (Անդ):

Մեր ձեւադրաց աւետարաններուն լուսանցքներու համարաբառը Անասեան ճշատ աւելի դիւրատար է՝ կ'ըսէ, նշելով որ անոնք «միշտ առկայ են Եւսեբեան կանոնների հետ միասին, այն ինչ յունական եւ ասորական ձեւադրերում գրութիւնը տարբեր է» (էջ 15): Անասեան հնագոյն հայ ձեւադրաց (աւետարաններու) 90 տոկոսին լուսանցքային համարաբառը նկատի առնելով վերջապէս կ'եզրակացնէ. «Դրանք ուղղակի Պաշտոյից եկած եւ հայկական սկզբնական (ասորերէն) թարգմանութիւնից մեղ հասած ժառանգութիւն են» (էջ 19-20): Ասիկա կը բացատրէ նաեւ թէ ինչու հայերէն ձեւադրի աւետարանները ունին Եւսեբեան եւ Նոյն ատեն ալ լուսանցքային համարաբառներ:

Բ. մասը որ էջ 48ով կը սկսի «Դիտական համարաբառներ»-ու մասին է: Այս չարքին մէջ հնագոյն ձեւերը Եւսեբիի համարաբառն է, հաւանաբար Նալեան Յակոբ պատրիարքէն պատրաստուած: Յակոբ պատրիարք Նալեան մեռաւ 1764ին: Խիստ չահեկան է մանրամասն ծանօթութիւնը որ Անասեան կու տայ Երեւանի ճեղքի ինտիմտուումը պատրաստուած քարտադրական համարաբառին:

Էջ 86 Անասեան կու տայ «Եզրափառութիւն»-ը: Որմէ վերջ կու դայ «Յաւել-

ուած Ա. Ընտրովի Համարաբառների մասին» եւ «Յաւելուած Բ. Բնագրային Համարաբառների կրճատման մասին»: Վերջապէս «Յանկ անունների եւ առարկաների» ու այսպէս կ'աւարտի Անասեանի այս շատ ընտիր աշխատութիւնը:

* * *

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԽՄԱՍՆՈՅ: Գրեց Ա. Ա. Մարտիրոսեան: Փառածալ, լաքապագով, էջ 282, 1972, Երեւան:

Վաստակաւոր եւ մեղուական Արտաշէս Մարտիրոսեանի խիկարի նուիրուած այս Բ. հատորը, ձօնուած է իրմէ հանդուգն եղբոր Ռոբերտ Մարտիրոսեանի յիշատակին:

Գործին Ա. հատորը հրատարակուեցաւ Երեւան, 1969ին եւ մենք դրախօսեցինք այս էջերուն մէջ (1970, էջ 293): Ա. հատորը կը պարունակէր քննական բնագիրը:

Արտաշէս Մարտիրոսեան, գեղատեսիլ եւ շատ համակրելի երիտասարդ հեղինակը այս ուսումնասիրութեան, խղճամտնեղով կատարած է իր գործը: Նախ մեզի կու տայ խիկարի մասին եւրոպական բանասիրութեան աշխատանքները, սկսեալ Վատիկանի մատենադարանայեւ Ասեմանիէն: Մարտիրոսեան նկատի առնել վերջ եւրոպական ամբողջ դրականութիւնը խիկարի նուիրուած, կ'ընէ իր դիտողութիւնները, տալով հաւանականութիւններ եւ ընելով ճշտումներ: Էջ 28 կը սկսի խիկարի մասին հայկական կարծիքները: 1708ին առաջին անգամ տպագրուած եւ ըստ երեւոյթի առաջին անգամ իրաւաւոր Արովեանէ ճարտարութեան խիկարի զորոյց մեր մէջ ալ արդէն բաւական ուսումնասէրներու ուշադրութեան արժանացեր է:

Հեղինակը հետզհետէ կու տայ «Ջերոյցի սահմանային կազմը», «Ջորս բանք» (Հոս նշանակենք որ Քուչակեան կոչուած տաղաչաբներուն մէջ ալ կան

«Ջորս բանք» բառերով սկսող ճառեակներ), «Պատանի», «Սուրբ Գիւրգ», մանրակրկիտ քննուած:

Էջ 80 կը սկսի «Հնագոյն բնագրերի յարաբերութիւնը» բնագրական ընթերցումներով: Իսկ էջ 85 «Ջորոյցի մուտքը հայ մատենագրութիւնը», ուր Մարտիրոսեան զրոյցը կը նկատէ Ե. դարուն թարգմանուած. իսկ յաջորդ հատուածին մէջ հայերէն թարգմանութիւնը ասորերէնէ կատարուած կը համարի: Ջորոյցին ծագման միջավայրը՝ Մարտիրոսեան ճշտաբար բնական միջավայրում եղած կը կարծէ (էջ 28): Գալով սլավոն (ռուս) թարգմանութեան՝ կրնար նաեւ հայերէնէ եղած ըլլալ, ինչպէս նաեւ զփշղերէնը: Իսկ թուրքերէնը կատարուած է հայերէնէ (արդեօք Երեմեայ Բէժմիւրեանէ): Նոյնպէս եւ վրացականը:

Խիստ չահեկան հատուած մըն է «Պիկարի զրոյցը» հայ մատենագրութեան մէջ:

Վերջապէս գործը կ'աւարտի ռուսերէն երկար ամփոփումով (էջ 236-266), բնագրական եւ անձնանուններու ցանկերով:

Արտաշէս Մարտիրոսեան լաւ կերպով կատարած է ընտիր գործ մը:

* * *

ՖԻԼԻՊ ԴԵ ԶԱՂԻՆ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՀԱՅ ՎԱՅՆԱԿԱՆ: Գրեց Ռաֆայէլ Կիւլպէճկեան: Ուրծալ, քղապագով, Փարիզ, 1970: Արտատպութիւն:

Շահեկան աշխատութիւն մըն է որ մեզի կը տրամադրէ Պր. Ռ. Կիւլպէճկեան: Ֆիլիպ Դե Զաղիէ մեզի հասած են երեք վաւերաթուղթեր, որոնք կը դառնան Ռիկայի, Լիւդուանիոյ կեդրոնական պատմական դիւանին մէջ, որոնց արտահանութիւնն ալ տրուած է հատուորին վերջը, 27 լուսատիպ էջերով: Երեւանի Մատենադարանին տնօրէն Լեւոն Խաչիկեան՝ Պր. Կիւլպէճկեանի ուշա-